

ПРАКТИЧНОМУ ПСИХОЛОГУ

Ірина ГРИЩЕНКО,

заступник директора Навчально-методичного центру психологічної служби в системі освіти Чернігівської області Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К.Д. Ушинського

БУЛІНГ: ПРОФІЛАКТИКА ТА СТРАТЕГІЇ ПОДОЛАННЯ

У статті розглянуто основні причини виникнення негативних тенденцій у сучасному освітньому середовищі, проаналізовано поняття булінгу, здійснено аналіз методів подолання та профілактики булінгу серед здобувачів освіти.

Здійснено аналіз публікацій із зазначеного питання, розкрито теоретичне обґрунтування проблеми булінгу в сучасній школі під час війни.

Мета: розкрити поняття булінгу та основні підходи до його дослідження; описати причини виникнення булінгу у закладі освіти; здійснити аналіз методів подолання та профілактики булінгу серед здобувачів освіти; розробити орієнтовну програму з профілактики булінгу для використання учасниками освітнього процесу.

Матеріали: публікації, присвячені питанням профілактики булінгу та формування стратегій його подолання.

Ключові слова: булінг, профілактичні заходи, потреби дитини, швидке повідомлення про булінг.

В умовах воєнного стану проблема булінгу в Україні набуває особливої актуальності. Військовий конфлікт впливає на психіку дітей, викликаючи страх, тривогу та стрес, що у свою чергу призводить до зростання агресивних проявів в освітньому середовищі. Щоб розірвати замкнене коло конфлікту, учасники освітнього процесу мають здійснювати менеджмент складних ситуацій, зокрема булінгу.

Булінг є однією з найсерйозніших проблем, з якими стикаються сучасні заклади освіти, оскільки він має вкрай негативні наслідки для всіх залучених сторін.

За результатами дослідження, проведеного Фондом ООН Юнісеф, 67% дітей в Україні у віці від 11 до 17 років стикалися з проблемою булінгу, а 24% дітей стали жертвами цього явища.

Найчастіше діти піддаються цькуванню з боку однолітків за свій зовнішній вигляд, переконання, поведінку, а також через різні життєві обставини, що сприяють їхній ізоляції.

Результати опитування цифрової платформи ЮНІСЕФ U-Report свідчать, що найбільш розповсюдженою причиною булінгу (37%) є ігнорування дорослими факту цькування. За даними опитувань близько 40% дітей, які зіткнулися з випадками булінгу, ніколи не розповідають про це своїм батькам. Крім того, 44% із тих, хто спостерігав, як знущаються над їхніми однолітками, не реагували на такі факти через страх піддатися аналогічному знущанню.

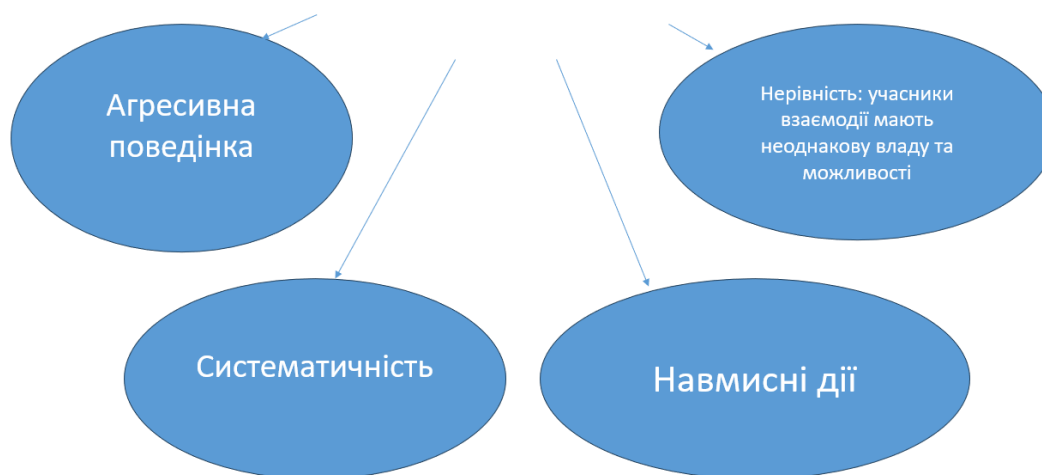
У перекладі з англійської «булінг» означає знуцання, залякування та цькування людини.

Згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» булінг (цькування) — це діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Типовими ознаками булінгу є:

- систематичність (повторюваність) діяння;
- наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий, спостерігачі (за наявності);
- дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого.

Основні компоненти булінгу

Булінг – це складний феномен, що має яскраво виражене соціальне забарвлення. Соціальність цього явища полягає насамперед у груповому характері прояву насильства до потерпілого. Булінг проявляється дуже різноманітно: від недолугих жартів до важких фізичних і психологічних дій, які можуть закінчитися вбивством або замахом на самогубство.

Розрізняють прямі та непрямі форми булінгу. Прямими формами цькування є фізичний напад (удари, поштовхи, стусани, підніжки, ляпаси) та (або) словесні знуцання (загрози, образи, глузування, присвоєння прізвиськ), що передбачають відкритий прояв сили.

Непрямі форми третирування насамперед маніпулюють стосунками, які містять в собі соціальну ізоляцію жертв, поширення пліток, наклепи, бойкот та інші пасивно-агресивні дії. Ці дії спрямовані на руйнування соціальної репутації та (або) зниження статусу особистості, при якому відбувається приховування особи злочинця та соціальна ізоляція потерпілого.

Ефективне здійснення профілактичних заходів спирається на чотири принципи щодо запобігання булінгу: взаємодія, попередження, системність та лонгітюдність (за А. Мухаркіною).

Взаємодія реалізується у плануванні спільних заходів із залученням усіх учасників освітнього процесу та відповідальних за протидію булінгу осіб. Принцип попередження здійснюється через профілактику ситуації булінгу в освітньому середовищі. Принцип системності передбачає послідовну, систематичну роботу зі збору інформації, розробки індивідуальних програм підтримки та супроводу кожної дитини, залученої до ситуації булінгу. Заключний принцип лонгітюдності полягає у постійному моніторингу антибулінгової політики закладу та оцінки ефективності проведеної роботи.

Кен Рігбі виділяє шість базових методів інтервенції у разі прояву шкільного насильства.

У першу чергу автор згадує застосування традиційного дисциплінарного підходу, що має санкційний вплив на нападника з метою його покарання.

Другий метод, запропонований дослідником – посилення потерпілої особи, що виражається у навчанні дитини, яка зазнала цькування, протистоянні насильству, розвитку та зміцненні у неї комунікативних навичок та позитивного ставлення до себе.

Одним із способів припинення булінгу Рігбі вбачає у здійсненні врегулювання конфлікту шляхом медіації. Цей спосіб передбачає наявність конструктивного діалогу між агресором, потерпілим та спостерігачем. Медіатором може виступати як дорослий, який пройшов певну підготовку, так і здобувач освіти старших класів. Успішним проведенням процедури медіації є досягнення взаємних домовленостей та згоди.

Окремим способом запобігання булінгу автор позначає відновне правосуддя, що має на меті сприяння реабілітацію потерпілого від завданої шкоди.

Метод «група підтримки» зосереджує увагу на відновлювальній практиці, що передбачає усвідомлення з боку кривдника страждань, завданих потерпілому. Професіонал залучає до роботи не тільки двох головних дійових осіб конфлікту, а й інших підлітків, з метою пошуку нових шляхів покращення ситуації.

Шостий метод інтервенції булінгу – метод розділеної участі. Здійснення роботи спеціаліста із запобігання булінгу полягає у відокремленій роботі з учасниками булінг-структури.

Зазначені методи боротьби з булінгом демонструють, що антибулінгова робота відрізняється різнобічністю, містить заходи профілактичного, підтримуючого, розвиваючого та коригуючого характеру, може мати як індивідуальний, так і груповий характер.

Діяльність педагогічного колективу повинна бути спрямована як на подолання, так і на попередження проявів булінгу у закладі освіти. Зокрема, у закладі має функціонувати антибулінговий комітет, що здійснює розгляд випадків булінгу серед учасників освітнього процесу. Комітет функціонує відповідно до Порядку реагування на випадки булінгу (цькування) [1].

Антибулінговий комітет розробляє та організовує проведення превентивних заходів у закладі освіти, зокрема складає антибулінгову програму закладу.

Антибулінгова програма має містити посилення на основні нормативні документи, план заходів на рік, алгоритм дій у разі виявлення випадків булінгу, поради. Матеріали програми розміщуються на сайті закладу у рубриці «Профілактика булінгу».

Заклади освіти мають розмістити на своїх веб-сайтах:

- витяг з Антибулінгової політики школи,
- Етичний Кодекс Школи (ЕКШ), який містить єдині правила для всіх учасників освітнього процесу,
- план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу,
- порядок подання та розгляду заяв про випадки булінгу,
- форма та приблизний зміст заяви про випадки булінгу,
- інформація про відповідальну особу та її контактний телефон,
- порядок реагування на доведені випадки булінгу в закладі освіти та відповідальність осіб, причетних до булінгу в закладі освіти,
- телефони Національних «гарячих ліній» та спеціалістів, до яких можна звернутися за допомогою. Зокрема, Міністерством освіти і науки України запроваджено опцію швидкого повідомлення про випадки булінгу. Відтепер дитина самостійно (або її батьки) можуть заповнити коротку анкету та надіслати електронну скаргу, залучивши до вирішення проблеми керівництво закладу та, за потреби, поліцію. Скористатися новою опцією дітям або їхнім батькам чи законним представникам можна на сайті АІКОМ, натиснувши кнопку «Повідомити про булінг».

Зазначену інформацію доцільно продублювати на інформаційних стендах у класах, фойє тощо.

Антибулінгова програма закладу освіти може містити такі напрями:

1. Підвищення рівня комунікативної культури учасників освітнього процесу, поліпшення взаємодії між дітьми і дорослими, підвищення рівня знань щодо попередження булінгу. У закладі освіти повинні бути розроблені чіткі правила для всіх дітей, що зіткнулися з булінгом, заява про факт провокації, приниження, насильства, погроз повинна бути зроблена обов'язково.

2. Проведення освітніх програм і тренінгів, що мають на меті підвищення обізнаності учасників освітнього процесу з питань протидії булінгу та розвиток соціально-емоційних навичок: емпатії, співчуття, ефективного спілкування та розв'язання конфліктів. Заохочення ненасильницьких методів вирішення конфліктів, формування безпечного освітнього середовища.

3. Заохочення відповідальної поведінки, залучення дітей до міжнародного руху гледінг, проведення спільних заходів, що сприяють формуванню дружніх стосунків та взаємоповаги – командних ігор, проєктів, творчих конкурсів тощо.

4. Підтримка педагогічного колективу:

- Діти повинні розраховувати на підтримку вчителів.
- Учителі повинні розпізнавати потенційних жертв булінгу і бути пильними.
- Учителі повинні розпізнавати дітей з владною, агресивною поведінкою й спрямовувати їх енергію в конструктивне русло.
- Учителі мають надавати підтримку потерпілим, спиратися на систему протидії булінгу, антибулінговий комітет.

5. Формування в дітей навичок конструктивної поведінки в ситуації булінгу.

Діти повинні мати можливість розповісти про випадок булінгу своїм батькам чи іншим дорослим, шукати підтримки в друзів та однокласників, займатися відновленням своєї самооцінки за допомогою спеціаліста, використовувати гумор проти вербальної агресії, звертатися до медіаторів по допомогу.

Критична ситуація змінюється, якщо об'єкт знущань не позиціонує себе як жертву, а натомість демонструє навички асертивного спілкування: гідність, самоповагу, ненасильницьку комунікацію, стресостійкість, розуміння мотивації вчинків іншої людини, почуття гумору. Асертивне спілкування, на жаль, не є вродженою якістю особистості, але навички ненасильницької комунікації людина здатна набувати протягом усього життя.

6. Створення груп підтримки для дітей, які стали потерпілими від булінгу, наявність психологічної служби або консультантів для надання професійної допомоги постраждалим потерпілим.

7. Формування конструктивної поведінки у спостерігачів – свідків булінгу.

Діти повинні відмовлятися від пропозицій взяти участь у цькуванні; намагатися зняти напругу, коли ситуація стає проблемною; шукати підтримку, кликати на допомогу в разі, якщо вони стали свідками насильства; звернутися до дорослих; надавати підтримку потерпілим, переконати їх звернутися по допомогу тощо.

8. Залучення батьків передбачає:

- Навчання батьків уважному ставленню до розпізнавання перших ознак нетипової поведінки дитини.
- Визначення чіткої процедури звернень про випадки боулінгу.
- Робота з батьками потерпілих дітей.
- Робота з батьками булерів.
- Залучення батьків до планування й реалізації діяльності антибулінгового комітету.

9. Залучення громадськості передбачає співробітництво з державними та неурядовими організаціями, що надають підтримку у сфері протидії булінгу. Відповідними обов'язками та правами наділені центральні органи виконавчої влади, органи місцевого

самоврядування, суб'єкти громадського нагляду (контролю), освітній омбудсмен, психологічна служба та соціально-педагогічний патронаж у системі освіти.

10. Використання технологічних засобів, що передбачають впровадження анонімних платформ або гарячих ліній для повідомлень про випадки булінгу, використання соціальних медіа з метою проведення кампаній для підвищення рівня обізнаності та заохочення до неприйняття булінгу.

У рамках запровадження системи протидії булінгу в закладах освіти доцільно проводити:

- вихідне анкетування учнів, батьків та педагогів, із метою визначення рівня розповсюдження проблеми насильства та цькування у дитячому середовищі,
- засідання фокус-групи педагогічних працівників із опрацювання системи протидії булінгу,
- засідання фокус-групи з лідерами учнівського самоврядування та медіаторами Шкільної служби порозуміння з метою розробки механізму участі дітей в системі протидії булінгу та системі зворотного зв'язку від дітей щодо випадків булінгу,
- тренінги для класних керівників 1-11 класів, вихователів, лідерів учнівського самоврядування та медіаторів Шкільної служби порозуміння; лідерів батьківської громадськості з кожного класу/групи; персоналу закладу освіти,
- інтерактивні заняття для учнів, з батьками-лідерами – для батьків.

Для успішного попередження та профілактики насильницької поведінки, в т.ч. булінгу у закладі доцільно вжити такі заходи:

- Периметр закладу та вхід контролюються через камери спостереження.
- У закладі працює охоронець.
- Співробітники закладу здійснюють регулярний нагляд у коридорах і зонах спільного користування (спортивних залах, ігрових зонах, рекреаціях).
- Використання інтернету в школі є максимально керованим. Встановлені фільтри та списки обмежених сайтів і контенту.

Заходи антибулінгової програми мають охопити всіх учасників освітнього процесу – здобувачів освіти, їх батьків, педагогічних та технічних працівників закладу.

На початку навчального року учасників освітнього процесу варто ознайомити із законодавчою базою щодо подолання булінгу у закладі освіти, межами відповідальності за протиправні дії щодо дітей та дорослих, міжвідомчим алгоритмом взаємодії щодо превенції та протидії булінгу (цькуванню), антибулінговою політикою закладу і надати чіткі інструкції та роз'яснення стосовно протидії, реагування та профілактики насильницької поведінки у школі.

Упродовж року заклад освіти проводить просвітницьку роботу з батьками щодо уникнення та розпізнавання насильницької поведінки у рамках «Школи позитивного батьківства».

Протягом навчального року на батьківських зборах батьків знайомлять з поведінковими індикаторами та факторами ризику, які можуть провокувати булінг серед дітей:

- низький рівень виховання;
- неадекватна занижена самооцінка;
- висока імпульсивність;
- зловживання алкоголем, наркотиками чи комп'ютерними іграми.
- внутрішня особистісна агресивність дитини, яка залежить від індивідуальних особливостей;
- бажання зберегти статус у групі та відповідати вимогам групи;
- бажання домінувати над іншими;
- попередній досвід життєдіяльності, який містить спостереження аналогічних проявів у найближчому оточенні;
- слабка успішність у школі;
- домашнє чи сімейне насильство;

- внутрішньосімейні конфлікти;
- низький соціально-економічний статус родини;
- завищені вимоги до успішності, які не завжди відповідають здібностям та можливостям дитини;
- гіперопіка або байдужість з боку батьків.

Зазвичай прояви булінгу та насильства свідчать про потреби, які особа не здатна реалізувати з тих чи інших причин. Наприклад, булер може прагнути до лідерства, намагатися відстояти власну думку чи прагнути до відновлення справедливості.

Діти-спостерігачі також мають низку нереалізованих потреб – низький рівень емпатії та взаємодії, позиція невтручання, залежність від думки оточуючих. Завдання педагогів та батьків – навчити дитину альтернативним методам прояву власної життєвої позиції.

Дитина, яка потерпає від булінгу, зазвичай боязка та невпевнена, має слабо розвинені комунікативні якості. Питання розвитку самооцінки та емоційного інтелекту доцільно опрацювати під час індивідуальних занять з практичним психологом закладу освіти або приватним фахівцем. Про цю можливість батьків також інформує заклад освіти.

Доцільно також ознайомити батьків із поведінковими індикаторами, що свідчать про ймовірне потрапляння дитини у ситуацію булінгу:

- Діти симулюють хвороби, щоб не йти до школи.
- Симптоми страху, що проявляються у порушеннях сну і апетиту, нічному крику, заїканні й нервовому тикі, відлюдькуватості й замкненості; страх перед відвідуванням закладу, часті запізнення.
- Пошкоджені або забруднені речі й одяг.
- Прохання дати грошей, крадіжки.
- Зниження якості навчання, втрата інтересу до улюблених занять.
- Синці, побої, травми.
- Мовчання, небажання розмовляти, йти на контакт.
- Суїцидальні спроби.

Співпраця з батьками передбачає ознайомлення з алгоритмом дій у випадку підозри чи факту вчинення булінгу щодо дитини:

1. Повідомити класного керівника про скарги дитини, переконатися, що в журналі звернень зафіксовано інформацію про випадок булінгу.
2. Обговорити з дитиною необхідність співпраці зі шкільним психологом та класоводом з метою нормалізації психоемоційного стану дитини і психологічного клімату класу.
3. Зустрітися з психологом закладу з метою усунення наслідків булінгу та відвідати щонайменше дві зустрічі з психологом школи задля профілактики виникнення в подальшому таких випадків.
4. У разі рекомендацій психолога звернутися до вузькопрофільного спеціаліста (наприклад, лікаря). У цьому випадку регулярно повідомляти шкільного психолога про етапи і результати роботи.
5. Постійно надавати й отримувати від класовода зворотний зв'язок щодо емоційного стану дитини.

Окремої уваги потребує робота із батьками дітей-булерів, схильних до агресивної поведінки. Загальні поради, що здатні знизити рівень напруги у стосунках між дітьми та їх батьками:

1. Досить часто агресивну поведінку провокує незнання способів, як ще можна заявити про себе. Допоможіть дитині побачити її переваги, знайти сильні сторони та власну унікальність. Відшукайте заняття, у якому дитина зможе вирізнитись. Варіанти: відвідування гуртків, секцій, активна участь у житті класу.
2. Будьте послідовними у своїх діях та словах. Якщо ви передбачили певне покарання за провину (наприклад, забрати на тиждень смартфон), то дотримайте слова. Звісно, з боку дитини буде протест, але ви повинні дотримуватись санкцій і єдиних вимог.

3. Нейтралізуйте речі, які пов'язані з насиллям. Йдеться про відеоігри, фільми, музику, що провокують агресію у дитини.

4. Обговорюйте всі шкільні конфлікти. Зазвичай обговорення ситуації допомагає знайти причину агресивної поведінки, будьте максимально справедливими та розважливими.

5. Навчіть знаходити альтернативні шляхи виходу агресії без шкоди оточуючим, розв'язувати суперечку словами. Розкажіть про можливості уникнення провокації.

Найкращим засобом протидії деструктивним поведінковим проявам у дитячому середовищі залишається профілактична робота. Протягом навчального року фахівцям психологічної служби закладу освіти та класоводам доцільно проводити для дітей заходи, присвячені профілактиці булінгу та насильства.

Серед превентивних заходів можна виокремити такі:

- включення в освітню програму профілактичних тренінгів, психологічно-рольових ігор з питань толерантності, профілактики конфліктів та булінгу. Проведення групових занять, практикумів з розвитку комунікативних навичок, толерантного ставлення до інших, профілактики асоціальної поведінки та проявів насильства.

- проведення виховних заходів, класних годин: «Насилля та його наслідки», «Викресли булінг», «Я – проти булінгу», «Чи вмієш ти дружити?», «Як подолати конфлікти?», «Будь толерантним»;

- використання в роботі вправ, спрямованих на аналіз життєвих ситуацій, допомогу в досягненні позитивних життєвих цілей («Доведи свою думку», «Мої почуття», «Я-» і «Ти-» висловлювання» тощо);

- розробка здобувачами освіти в співпраці з класоводом правил поведінки класного колективу;

- участь у шкільних акціях, флешмобах, спрямованих на об'єднання учнівської спільноти;

- колективні перегляди фільмів з подальшим їх обговоренням («Викрадення», 2016 рік; «Довіра», 2010 рік);

- проведення зустрічей, круглих столів, диспутів, годин вільних думок, лекцій, бесід зі шкільним офіцером поліції, спеціалістами правоохоронних органів, служб соціального захисту, медичних установ, волонтерів;

- участь у молодіжних акціях: «Одягнись у жовтий» (до Всесвітнього Дня Єдності та соціальної згуртованості), «Серця єднають», «16 днів проти насильства», «Добро починається з тебе»;

- організація відеолекторію для здобувачів освіти 8-9-х класів за матеріалами мотиваційних зустрічей Ніка Вуйчича із підлітками із метою формування емпатії та навичок асертивного спілкування.

Педагоги та технічний персонал закладу повинні підвищувати рівень обізнаності з питань подолання булінгу шляхом проходження онлайн-курсів «Вчимося жити разом», «Безпечна і дружня до дитини школа», «Протидія булінгу в закладах освіти» та навчання стратегіям профілактики цькування і втручання у разі проявів насильства.

Питання протидії булінгу повинні систематично обговорюватись на педагогічних радах, засіданнях методичних об'єднань класних керівників тощо. Технічний персонал закладу слід систематично долучати до тренінгів та практичних занять з питань формування навичок ненасильницького спілкування.

Педагогічні працівники повинні усвідомлювати, що за якість взаємодії у системі «педагог-дитина» відповідає *педагог*. Також заклад освіти несе відповідальність за все, що дитина робить і переживає у його стінах.

Педагогічні працівники можуть ініціювати створення правил поведінки здобувачами освіти. Важливо, щоб саме ці правила не були формальними. Група дітей та вчитель повинні постійно стежити за їх дотриманням, вносячи актуальні корективи.

Педагог повинен сприяти всебічному розвитку дітей, бачити та підкреслювати їх цінність для колективу. Не можна порівнювати здібності дітей.

У жодному випадку не можна підкреслювати чи обговорювати особливості зовнішності та особисті якості дитини, її родину, статки тощо.

Натомість позитивним фактором, що об'єднує клас, можуть стати спільні заходи: поїздки, години спілкування, екскурсії, прогулянки, ігри тощо.

У закладах освіти скандинавських країн останнім часом шириться тренд під назвою гледінг. Гледінг походить від англійського glad — радість. Дітей навчають наповнювати радістю одне одного, формувати комфортну та емпатійну взаємодію. Тобто, гледінг – це протилежність булінгу.

Рух сформувався в Норвегії, де дитячі ініціативи впливають на їхні школи, родини, громади. Школярі створюють притулки для тварин, клуби для сусідів, шкільні театри, допомагають малозабезпеченим родинам однокласників, дистанційно опікуються маленькими пацієнтами лікарень.

Із Норвегії рух прийшов до Великої Британії, окремих шкіл Фінляндії та Швеції. Ця інновація була внесена до сотні найкращих освітніх ідей світу. Журі визнало, що програма може мати величезний вплив на школи, сім'ї, громади для здорового розвитку дітей. Інновацію варто масштабувати, а матеріали — перекладати різними мовами. Таким чином, проблематика превенції булінгу налічує кілька підходів щодо вирішення цього питання.

Соціальний підхід щодо запобігання булінгу реалізується шляхом застосування технологій профілактики саме конфліктної взаємодії, різних видів девіантної поведінки, що власне й реалізуються в булінгу.

Профілактична робота передбачає створення системи комплексних заходів, спрямованих на попередження відхилень у поведінці та формування толерантної поведінки та моральних якостей особистості.

Профілактика постстресових наслідків булінгу створює умов недопущення повторного булінгу, відлучення дитини від негативних стресових впливів, укріплення захисних функцій організму особистості в протистоянні цькуванню.

Застосування цих стратегій у комплексі може допомогти знизити рівень булінгу та створити більш безпечне середовище для всіх учасників освітнього процесу.

Отже, важливою умовою профілактики булінгу є комплексний підхід з урахуванням специфіки конкретного закладу. Тільки за таких умов можливо створити середовище, де зменшується ймовірність виникнення насильницьких стосунків між учасниками освітнього процесу і підвищується здатність ефективно запобігати конфліктним ситуаціям, конструктивно реагувати на них.

Список використаних джерел

1. Інтернет-ресурс: [Порядок реагування на випадки булінгу \(цькування\)](#)
2. Борщевська А.В. Булінг у школах як чинник психічного нездоров'я. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Вип. 6, 2014. С. 48-52.
3. Нова українська школа: poradnik для вчителя. Під заг. ред. Бібік Н.М. К.: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. 206 с.
4. Новіков С.О. Особливості цькувань у дитячому віці. Профілактика та протистоянні булінгу. Київ: Магнолія, 2017. 186 с.
5. Поляруш С.І. Поняття та проблема правового захисту від шкільного булінгу. Харків: Світ книг, 2017. С. 211–213.
6. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід Методичний посібник. Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. К.: ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 132 с.
7. Сидорук, І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки, 2015. С.34-41.
8. Скидан С.М. Стратегії під час вирішування конфліктів: формування безконфліктного середовища. Соціальний педагог, 2019. № 5. С. 34-36.
9. Юрчик, О.М. Психологічна профілактика шкільного насильства в початкових класах: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07. Острого, 2016. 20 с.